

COLLECTIEVE SOLIDARITEIT: SAMEN VOOR ONS EIGEN

De huisvestingsector staat de komende tien tot twintig jaar voor enkele stevige uitdagingen: van meer verstedelijking en superdiversiteit tot een toenemende vergrijzing, armoede en ongelijkheid. Hoe anticipeert de sector hierop en kan ze bijdragen aan betere informele zorg in wijk en buurt?

DOOR PAUL VAN SOOMEREN, DSP-GROEP EN CARL H.D. STEINMETZ, EXPATS & IMMIGRANTS B.V.

De verstedelijking zet door. Grote steden worden groter terwijl het platteland en de periferie krimpen. We zien dit in Nederland in de nog steeds groeiende Randstad met Utrecht en Amsterdam als toppers¹. Ondertussen is er in de grote steden sprake van superdiversiteit: kijkend naar de herkomst van de bevolking is er geen meerderheid meer. Onder invloed van de toenemende globalisering, immigratie en mobiliteit is de stad een verzameling van minderheden geworden bestaande uit autochtonen, niet-westerse immigranten en westerse expats en migranten². De gevolgen daarvan voor onderwijs, arbeid, huisvesting, veiligheid en het sociale klimaat in buurten en wijken, moeten nog uitkristalliseren³.

AMERIKAANSE DROOM BLIJKT FAILLIET

Door de crisis en de toenemende concurrentie, globalisering en populariteit van het neoliberalisme, waart er wederom een oud spook door Europa: armoede en ongelijkheid. Na de Tweede Wereldoorlog was de armoede⁴ in Europa ongeveer 50%. Dat percentage is gezakt tot 6% en zit nu weer in de lift met 25%⁵. Holslag⁶ verwacht dat de armoede in Europa nog verder zal toenemen. Nederland heeft echter volgens het SCP en CBS haar armoedepiek bereikt⁷. Al wordt gewaarschuwd voor de armoede onder niet-westerse huishoudens. Opvallend is dat die 'arme huishoudens' lang niet allemaal in de sociale sector zitten: bijna een kwart van de arme huishoudens bezit een eigen woning. Bij zelfstandigen waren dat er zelfs zes op de tien en bij gepensioneerden vier op de tien (Armoede Signalement, pag. 9). In zijn laatste sociologische bestseller 'Our Kids. The American Dream in Crisis' toont Robert D. Putnam ons de steeds groter geworden kloof tussen de kansen van rijke kinderen en arme kinderen. De Amerikaanse droom blijkt failliet: "What has happened to the Land of Opportunity? The promise of the American Dream is that anyone, regardless of his or hers origins, can have a fair start in life. If we work hard, we can get a good education and achieve success. But over the last several decades a disturbing 'opportunity gap' has unexpectedly emerged between kids from 'have' and 'have-not' background. The central tenet of the American Dream – (...) – is no longer 'self-evident'." De toename van armoede en 'kansloosheid' slaat vooral toe in de lagere middenklasse en in het bijzonder onder immigranten en vluchtelingen. Die laatste groepen komen op de Nederlandse arbeidsmarkt ook extreem moeilijk aan de bak: "Vrijwel nergens in Europa zijn de arbeidskansen van allochtonen zo slecht als in Nederland"⁸.

BABYBOOMERS VERGRIJZEN

Een vierde ontwikkeling is een mix van demografie en beleid. Er is sprake van een toenemende vergrijzing. Een dubbele vergrijzing zelfs: de babyboombulk schuift richting graf, maar het moment om in dat graf te verdwijnen schuift ook op, want iedereen wordt steeds ouder. "In 2040 woont naar verwachting achter één op elke vijf voordeuren

een 75-plusser. Vandaag de dag is dat nog één op negen."⁹ Dat geeft nu al, maar in de toekomst steeds meer, problemen met een steeds grotere groep mensen met vooral lichamelijke- en psychische beperkingen. Denk aan toenemende kwetsbaarheid, eenzaamheid, dementie en lichamelijke afhankelijkheid. Hierbij geldt overigens dat allochtone ouderen een slechtere gezondheid hebben dan autochtone ouderen. Voor een deel is dit terug te voeren op hun lage sociaaleconomische status, maar dit verklaart niet alles.

LANGER THUIS

Om de zorgkosten niet te laten exploderen, zet de rijksoverheid beleidsmatig vooral in op informele zorg: mantelzorg en andere hulp door bloedverwanten, vrienden/kennissen, burens en buurtgenoten.

(foto: Jostina Biscoff/Tulleken)

Kwetsbare mensen moeten liefst zo lang mogelijk in hun eigen huis en buurt blijven wonen¹⁰. Zo is het aantal plaatsen in verzorgingshuizen in de periode 1980-2005 flink afgenomen: van 150.000 naar 105.000. Het aantal plaatsen per tachtigjarige is in diezelfde periode meer dan gehalveerd. De criteria voor opname zijn bovendien verzwaard. Terwijl in 1996 nog ruim 36% van de 85-plussers in een verpleeg- of een verzorgingshuis woonde, was in 2011 dit aandeel nog slechts 22%. In de afgelopen jaren is dus een steeds groter deel van de zorgbehoefte verplaatst naar de reguliere woningmarkt. De verantwoordelijkheid voor wonen, zorg en welzijn komt daarbij in toenemende mate bij gemeenten en burgers te liggen¹¹. Met andere woorden: de maatschappij zet in op een participatie samenleving: doe het vooral zelf en doe het waar nodig samen! Deze nieuwe participatiemaatschappij vervangt de 'wieg tot graf'-verzorgingsstaat en krijgt vorm via transities in de zorg (AWBZ-Wmo), jeugdzorg (van rijk en provincie naar gemeente) en arbeid (participatiewet). De boodschap is dubbel: als 'ik' het niet red, moeten 'naasten' inspringen. Cruciaal is dat het hierbij gaat om een netwerk aanpak rond een cliënt/patiënt. Een ik-en-wij-aanpak ... 'samen voor ons eigen'¹².

NABUURSCHAP 2.0

Bijna bij het oud vuil gezet, bestaat het nog steeds: het eeuwenoude nabuurschap. Een vorm van een sociaal contract waarbij de deelname

vrijwillig is, maar zeker niet vrijblijvend. Het is een strak en strikt systeem van onderlinge hulp- en bijstandverlening dat onderscheid maakt tussen gewone naburen en de naaste nabuur. Voor die naaste nabuur gelden er weer meer en andere plichten. Nabuurschap is ook iets dat expliciet gevraagd wordt, soms zelfs als je al jaren buren of buurtgenoten bent. En nabuurschap kan en mag je ook weigeren. Eenmaal beklonken dan wordt opzegging zonder goede reden of het niet nakomen van nabuurschap als een bijzonder ernstige zaak opgevat. In de rondgang die we een paar jaar terug door het land maakten¹³, vonden we veel voorbeelden van 'nieuw nabuurschap', die we Nabuurschap 2.0 doopten, omdat er vaak gebruik werd gemaakt van sociale media. Bij nabuurschap zijn geografische nabijheid (buren/buurtgenoten), sociale nabijheid (ons kent ons) en – nu of in de toekomst – overlappende belangen (een community of interest) van belang. Anno 2015 bouwt de 'burenbond' voort op het werk van Abram de Swaan "die in zijn magnum opus 'Zorg en de staat uit 1989' een pleidooi hield voor het 'congregatiemodel', als alternatief voor de statelijke aanpak waarvan hij toen al aan houdbaarheid twijfelde. Waarom en hoe mensen zich organiseren hangt volgens de socioloog met drie kenmerken samen: onderlinge bereikbaarheid, geestverwantschap en wederzijdse bereidheid. In die zin heeft dit congregatiemodel veel overeenkomsten met hedendaagse organisaties als zorgcoöperaties en stadsdorpen."¹⁴

"Als we deze participatiemodellen serieus nemen, pleit dat voor een situatie waarin 'dezelfde soort mensen' dicht bij elkaar kunnen wonen: partiële segregatie"

Nabuurschap 2.0 kan een interessant model zijn bij ouderen: "Oudere huishoudens zijn zeer honkvast. In 2012 geeft meer dan 85% van de 65-plussers te kennen 'beslist niet' binnen twee jaar te willen verhuizen, van de 85-plussers is dat zelfs meer dan 90%. (...) De honkvastheid neemt (...) toe naarmate mensen ouder worden. Of andersom gesteld: de verhuigeneidheid neemt af op oudere leeftijd."¹⁵ Dit wordt verklaard door de vaak lange woonduur in dezelfde woning en buurt. Gemiddeld wonen 75- en 85-plussers al 25 jaar in de huidige woning en dus in dezelfde buurt. Hoe langer mensen ergens wonen, des te groter de weerstand tegen verhuizen en de gehechtheid aan en vertrouwdheid met de woning en de directe woonomgeving. Er zijn sociale contacten opgebouwd en praktische routines opgedaan. De buurt zou hier nog wel eens belangrijker kunnen zijn dan de woning. Als de eerste fysieke gebreken zich aandienen, vormt dat immers zelden een aanleiding om te gaan verhuizen. Woningaanpassingen en het inhuren van diensten en zorg aan huis liggen voor de meeste ouderen meer voor de hand dan verhuizen¹⁶. Die diensten zouden dan bijvoorbeeld in de vorm van vrijwilligerswerk geleverd kunnen worden door 'jongere ouderen'. Zij doen immers, vaker dan jongeren, vrijwilligerswerk in de buurt en bieden zo tot hun vijfenzeventigste vaak informele hulp en mantelzorg aan anderen. De alleroudsten (75-plussers) verrichten juist minder vaak vrijwilligerswerk en geven minder vaak informele hulp. Kortom: ouderen hebben vanaf 75+ in toenemende mate eerder hulp nodig hebben dan ze hulp kunnen bieden.

DE GROOTFAMILIE

De grootfamilie is het oudste participatiemodel ter wereld en wint aan

(Foto: Josta Bischoff/Tuitteken)

populariteit in het westen. Hoewel de grootfamilie¹⁷ vooral in de niet-westerse wereld (dat is de meerderheid van de wereldbevolking) voorkomt, zien we dit model ook steeds vaker in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Verzorgers van kinderen hebben meerdere banen en verkeren vaak in armoede. De (groot)ouders en ouders helpen hen dan op vele gebieden uit de brand. Een grootfamilie, ook wel extended of joint family, bestaat meestal uit drie tot vier generaties. Een grootfamilie is als een bedrijf georganiseerd. De belangrijkste functies zijn die van leider (heeft veel contacten met de buitenwereld), mediator (vaak de vrouw van de leider) en kassier/bankier (zorgt ervoor dat niemand buiten de boot valt). Verder kent een grootfamilie een hoofdhuis en vaak meerdere bijhuizen.

Een grootfamilie kent vele toepassingen. Bijvoorbeeld een armoedeaanpak waarbij de inkomsten die leden verdienen met (vrijwilligers)werk, uitkering, pensioen/AOW in een pot gaan. Daaruit worden allereerst de collectieve vaste lasten voldaan, zoals belastingen, huur, gas-licht-water, verzekeringen. Van wat er overblijft, kan de familie (over)leven. Zij hanteren daarbij het wederkerigheidsprincipe: niemand mag buiten de boot vallen. De grootfamilie werkt ook als een netwerk samen bij de zorg voor ouderen en jeugd, het opvoeden van kinderen, het verzorgen van zieke familieleden, familieleden met beperkingen en of oude kwetsbare familieleden. In Nederland zien we grootfamilies bij Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen, Afrikanen, Zuid-Amerikanen en Aziaten. Door

(Foto: Josta Bischoff/Tuitelen)

immigratie zijn deze grootfamilies zelden compleet. Een deel bevindt zich in het moederland en soms in verschillende vaderlanden. In de praktijk komen we in Nederland nieuwe soorten grootfamilies tegen, zoals groepen Turkse vrouwen die samen hun man, kinderen en andere familie op de rails houden.

VAN NETWERK NAAR OMGEVING

De grootfamilie en nabuurschap zijn twee voorbeelden van sociale systemen met een lange historie die een antwoord kunnen zijn op de eerder geschetste uitdagingen als armoede bij specifieke groepen en de wens om oudere kwetsbare mensen zo lang mogelijk prettig en veilig in hun eigen huis in hun eigen buurt/wijk te laten leven. Grootfamilies en nabuurschappen passen echter slecht binnen de geïndividualiseerde aanpak van de reguliere (volks)huisvesting sector. Als we deze participatiemodellen serieus nemen, pleit dat voor een situatie waarin 'dezelfde soort mensen' dicht bij elkaar kunnen wonen: partiële segregatie. Een buurt in een dambordmodel¹⁸: mensen van eenzelfde ethische groep, bijvoorbeeld grootfamilie of 'ons soort mensen', die als naburen willen optreden. Deze mensen wonen dicht bij elkaar in een dambordvak bestaande uit zo'n 50 tot 100 mensen. De grotere wijk, het dambord, kan bestaan uit meerdere velden. Hierdoor ontstaat een homogene buurt in een heterogene wijk.

"Als we willen dat in de super divers geworden grote steden mensen 'samen' gaan werken aan zorg voor 'hun eigen', dan moeten (volks)huisvesters loskomen van de gedachte dat ze op de wereld zijn om individuele huisjes te bouwen, te verhuren en te beheren"

THUISHUIS

Hiervan bestaan diverse voorbeelden die echter vaak nog erg kleinschalig zijn. Denk aan projecten met Collectief Particulier Opdrachtgeverschap (CPO) in combinatie met gemeenschappelijke voorzieningen. Een ander kleinschalig initiatief is het Thuishuis dat bestaat in Amstelveen, Deurne, Harderwijk, Nijmegen en Woerden. Dit is een gewoon huis of verdieping van een flat waar circa vijf tot zeven personen met elkaar onder één dak wonen. De bewoners, man-

nen en vrouwen (60+) hebben er elk hun eigen woonruimte van ongeveer 40 m², bestaande uit een woonkamer, slaapkamer en badkamer en toilet. Zij richten deze ruimte naar eigen smaak en behoefte in. Met elkaar delen de bewoners een keuken, woonkamer, hobbyruimte, logeerkamer en bij voorkeur een tuin. Hierdoor ontstaat er een totale leefruimte van ongeveer 80 m² per persoon. Het Thuishuis staat in de wijk waaruit de bewoners van het Thuishuis afkomstig zijn en ligt op een centrale plek in de wijk in de nabijheid van belangrijke voorzieningen als een parkeervoorziening, winkels, openbaar vervoer, gezondheidscentrum en een kerk of moskee.

DE REIGER

Een grootschaliger nieuwbouwproject kennen we in Hilversum: De Reiger. Dit appartementencomplex met seniorenwoningen ligt in de wijk Kerkelanden en is gebouwd door woningcorporatie Het Gooi en Omstreken. De woontoren is via een loopbrug verbonden met een woonzorgcentrum. De vijftig huurappartementen die begin 2012 werden aangeboden, leverden in korte tijd 500 aanmeldingen op. Het succes van De Reiger is tweeledig: een grote groep senioren was bereid om te verhuizen, zodat ze in hun eigen woonzorgbehoefte kon voorzien. En passant brachten deze senioren met hun verhuizing een verhuiskeken op gang waardoor meer woningzoekenden in de wijk Kerkelanden en daarbuiten een nieuwe woning konden betrekken. Bij deze projecten blijkt een seniorenmakelaar goed te werken: iemand die persoonlijke begeleiding biedt aan ouderen die van grote naar kleinere woningen willen verhuizen. Een vergelijkbare makelaar voor specifieke etnische groepen zou ook belangrijk kunnen zijn. Het gaat daarbij vaak niet om grote volksverhuizingen, maar eerder om het bij elkaar brengen van mensen die toch al bij elkaar in de buurt wonen.

EEN ZORGZAME BUURT ...

Zeker voor kwetsbare mensen is een leefbare buurt een levensvoorwaarde. Een buurt waar het schoon, heel en veilig is en waar burens en buurtgenoten elkaar kennen en bereid zijn elkaar hulp te verlenen. Waar dat vroeger in tehuizen gegarandeerd was, mogen we van het nieuwe grotere thuis (= de buurt) een signaleringsfunctie en adequate reactievermogen verwachten. Een buurt met dit basisniveau mogen we een 'een zorgzame buurt' noemen. Die zorgzaamheid is overigens niet alleen in het belang van kwetsbare mensen, maar zeker ook in dat van andere buurtbewoners. Want een dementerende oudere of een verward persoon kan rampen aanrichten met vuur en een gaspitt¹⁹. Kijkend naar de demografische ontwikkelingen weten we zeker dat dementie enorm zal toenemen. Om te voorkomen dat een zorgzame buurt een zorgwekkende buurt wordt, is burgerparticipatie nodig.

... IN EEN BEWEEGVRIENDELIJKE WIJK

De Raad voor de Volksgezondheid en Zorg (RvV&Z) wijst er in de recente verkenning 'Ruimte voor redzaamheid' (Den Haag, 2015) op dat de inrichting van de publieke ruimte een bepalende factor is in de redzaamheid van ouderen: "Voor het zelfstandig kunnen blijven wonen van ouderen is het van groot belang dat zij voldoende mobiel zijn, voorzieningen in de buurt hebben en sociale contacten kunnen onderhouden. De publieke ruimte kan dit ondersteunen en is daarmee een toevoeging aan het assortiment van algemene voorzieningen waarmee de gemeente de redzaamheid van haar inwoners bevordert." (RvV&Z, pag. 35). De raad beveelt gemeenten aan om in samenspraak met publieke en private partijen te verkennen²⁰ hoe de inrichting van de publieke ruimte ook in dienst kan worden gesteld van de redzaamheid van ouderen. "Een aangename en afwisselende fysieke ruimte kan ouderen uitnodigen tot bewegen en actief blijven, en zo ook bijdragen

aan de cognitieve reserve van ouderen. (...) het loont om de werelden van de ruimtelijke inrichting en infrastructuur en die van de gezondheid (meer) met elkaar te verbinden: ook binnen gemeenten zelf. (...) Voor ouderen is een aangename leefomgeving, veel meer dan voor jonge mensen, van belang om naar buiten te gaan en de publieke ruimte te betreden. Looproutes kunnen aantrekkelijk en veilig worden gemaakt door duidelijke bewegwijzering en enge bosjes, blinde muren, tochtige hoeken en rommelige bestrating aan te pakken. De publieke ruimte kunnen we zien als functioneel knooppunt, maar tegelijkertijd moet het een aangename verblijfplaats zijn. Mensen moeten naar buiten willen komen. Ook inspiratie in de ruimte is daarbij belangrijk, zoals het delen van verhalen op een bankje of het bekijken van kunst.” (RvV&Z, pag. 36)

COLLECTIEVE SOCIALE SOLIDARITEIT

Collectieve sociale solidariteit vormt de essentie van alle voorbeelden die we hier noemden. Voorbeelden die een begin van een antwoord kunnen zijn op de uitdagingen die ons wachten op het terrein van toenemende verstedelijking, superdiversiteit, armoede/ongelijkheid, demografie/vergrijzing en het beleid van ‘langer thuis in eigen buurt blijven wonen’. De voorbeelden betreffen sociale netwerken en collectieven en dat vooral in de bredere setting van meerdere woningen in een buurt of wijk. Opvallend is dat het discours in de (volks)huisvesting zich veel minder op het sociale en collectieve richt, maar vooral op de kwantiteit van de (regionale) woningvoorraad en de betaalbaarheid van individuele woningen. Als we willen dat in de super divers geworden grote steden mensen ‘samen’ gaan werken aan zorg voor ‘hun eigen’, dan moeten (volks)huisvesters loskomen van de gedachte dat ze op de wereld zijn om individuele huisjes te bouwen, te verhuren en te beheren. Het gaat de komende decennia om een lastigere opgave gebaseerd op burgerparticipatie: samen met verschillende etnische groepen en leeftijdsgroepen programma’s van eisen vaststellen voor het bieden van informele zorg en dienstverlening in collectieve woonarrangementen en -voorzieningen in een leefbare en zorgzame buurt.

Noten

- 1 Tabel 17.1.7 op http://www.os.amsterdam.nl/pdf/2013_jaarboek_hoofdstuk_17.pdf, waarbij geldt: “Hoewel de perifere en de landelijke gebieden ook in de toekomst tot de meest vergrijnde gebieden gaan behoren, neemt het aantal ouderen het sterkst toe in grote steden in de Randstad, gewoonweg omdat hier nu de meeste mensen wonen en daarmee in de toekomst ook de meeste ouderen (...). De grote steden in de Randstad staan getalsmatig dus voor een aanzienlijk grotere opgave dan de plattelandsgemeenten.” Uit: Groot, C., de, Dam, F., van en Daalhuizen, F., Vergrijzing en woningmarkt, pag. 10, Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag, 2013.
- 2 Tabel 17.1.2, http://www.os.amsterdam.nl/pdf/2013_jaarboek_hoofdstuk_17.pdf//.
- 3 Crul, M., Schneider, J. en Lelie, F., Super diversiteit: een nieuwe visie op integratie, VU University Press, Amsterdam, 2013.
- 4 Definitie armoede OECD (2013): ‘Persons at-risk-of-poverty are those living in a household with an equivalised disposable income below the risk-of-poverty threshold, which is set at 60% of the national median equivalised disposable income (after social transfers). The equivalised income is calculated by dividing the total household income by its size determined after applying the following weights: 1.0 to the first adult, 0.5 to each other household members aged 14 or over and 0.3 to each household member aged less than 14 years old’.
- 5 Eurostat: ‘At risk of poverty or social exclusion in the EU28. More than 120 million persons at risk of poverty or social exclusion in 2013. Almost 1 out of every 4 persons in the EU in this situation see <http://ec.europa.eu/dgs/eurostat/contingency/3-04112014-BP-EN.PDF>, 2014. Poverty in Europe: the Current Situation, <http://www.inequalitywatch.eu/spip.php?article99&lang=en>, Inequality Watch, 2010.
- 6 Holslag, J., De Kracht van het paradijs: Hoe Europa kan overleven in de Aziatische eeuw. Pag. 107, De Bezige Bij Antwerpen, 2014.
- 7 Armoede Signalement, Sociaal en Cultureel Planbureau en Centraal Bureau voor de Statistiek Den Haag, december 2014.
- 8 *De Volkskrant*, pag. 2, 22 maart 2015. Overigens wordt hier de term allochtonen iets te makkelijk gebruikt, want strikt genomen baseert *de Volkskrant* zich op Eurostat-cijfers over de arbeidsparticipatie onder ‘niet EU-burgers in Nederland’; die arbeidsparticipatie is 49,5%, een verschil van 27,6 procentpunten met autochtonen (leeftijd 20-64 jaar, cijfers derde kwartaal 2014).
- 9 Staat van de Woningmarkt, pagina 17, Jaarrapportage 2014. Zie ook Transitieagenda Langer Zelfstandig Wonen, Kamerbrief, 4 juni 2014.
- 10 Dat geldt overigens niet alleen voor ouderen, maar ook voor de grote groep jongere mensen met lichamelijke, verstandelijke en psychische beperkingen. Zij zaten vroeger ver weg in instituten, maar door wat in het jargon de ‘vermaatschappelijking’ of ‘extramuralisering’ heet, gingen zij de bossen uit en de wijken in. Zie ook *Onder de mensen*, een onderzoek naar mensen met beperkingen in vier stadsbuurten, Nicis Institute, Den Haag 2009 (DSP-groep/ Universiteit van Amsterdam).
- 11 Groot, C., de, Dam, F., van en Daalhuizen, F., Vergrijzing en woningmarkt, pag. 19, Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag, 2013.
- 12 Jacobse, F., en Es, T., van, Partijprogramma van de Tegenpartij, 1980. We hadden de heren graag met enige walging in plat Haags het woord ‘Eige Krach’ horen uitspreken.
- 13 Nabuurschap 2.0 DSP-groep in het kader van het VWS-project ‘Wmoindebuurt.nl’, oktober 2012.
- 14 Overgenomen van Bart Lammers, Karin Hanekroot op de website www.sociale-vraagstukken.nl/site/2014/06/27/hoe-zelforganisatie-voor-kwetsbaren-concreet-woordt, 27 juni 2014, waarin de aanpak van de ‘burenbond’ wordt besproken.
- 15 Groot, C., de, Dam, F., van en Daalhuizen, F., Vergrijzing en woningmarkt, pag. 14, Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag, 2013.
- 16 Oude bomen? Oude bomen moet je niet verplanten. Advies over ouderenbeleid en wonen. VROM-Raad, Den Haag, 2005.
- 17 Steinmetz, C.H.D., en Berg, J.C., van den, De Grootfamilie aan Zet: De participatiemaatschappij in het klein, 2015. Zie <http://www.boekenbestellen.nl/boek/de-grootfamilie-aan-zet-de-participatiemaatschappij-in-het-klein>
- 18 Zie ook Steinmetz, C.H.D., en Soomeren, P., van, Zorg Participatie: windje mee of in zwaar weer?, pagina 34-36, Sociaal Bestek, april/mei 2015.
- 19 Abraham, M., en Nauta, O., Politie en ‘verwarde personen’, Onderzoek naar optreden van de politie in relatie tot personen met verward gedrag. DSP-groep in opdracht van het WODC, ministerie van Veiligheid en Justitie, 2015.
- 20 Er bestaan op dat terrein ondertussen overigens meerdere praktische scans van de Beweging Vriendelijke Omgeving Scan (BVO) van het Nederlands Instituut voor Sport en Bewegen, tot de met en voor gemeenten en corporaties ontwikkelde Buurtscan Publieke Ruimte van DSP-groep en gemeente Hilversum.